

Nađa DURKOVIĆ*

NOVI PRISTUPI ČITANJU U NASTAVI KNJIŽEVNOSTI – ČITANJE KNJIŽEVNIH DJELA U ELEKTRONSKOJ FORMI

Sažetak: Ljudska potreba za čitanjem predstavlja jedan od najkompleksnijih antropoloških fenomena, koji su novi mediji i tehnologije učinili još složenijim. Svijest o promjenama u čitalačkim navikama i formatima čitanja, stvara situaciju da se ovom fenomenu sve češće pristupa multidisciplinarno – njime se bave: lingvistika, nauka o književnosti, istorija, sociologija, pedagogija, psihologija, filozofija, antropologija (kulturologija), neurobiologija, bibliotekarstvo i informatika. Dok se velika grupa zaljubljenika u knjigu plaši da će digitalna galaksija zasjeniti Gutenbergovu, drugi prihvataju nove okolnosti i navike i trude se da ukažu i na brojne prednosti nove ere, pa i kada je čitanje književnih djela u pitanju.

Ono u što niko ne sumnja jeste činjenica da će u 21. stoljeću književna djela čitati samo oni čitaoci koji sada uspiju razviti dobru čitalačku pismenost. To znači da iznenađenja nema – pred nama je ponuda tradicionalnih linearnih literarnih djela u formi štampane knjige, ali i u novijim oblicima elektronske književnosti, koja se već sada aktivno bori za priznanje. Svi bi čitaoci, uz tradicionalne oblike čitanja, morali razviti i nove, nelinearne načine čitanja i interakcije s tekstovima, što je neophodno za uspješno razumijevanje elektronskih, odnosno digitalnih tekstova. Upotreba hiperteksta je, posebno za sve mlade, svakodnevna rutina, dok kod nas proučavanja načina uspješnoga čitanja tih tekstova gotovo da nema.

U radu se problematizuju nove okolnosti za formiranje čitalačkih navika i literarne pismenosti u okviru savremene nastave književnosti u osnovnim i srednjim školama, koristeći prednosti digitalnog doba.

Cljučne riječi: *čitanje, čitalac, hipertekst, novo procesuiranje teksta, čitalačka pismenost, digitalna pismenost*

* Nađa Durković, dugogodišnja profesorica književnosti i urednica brojnih udžbenika za nastavu maternjeg jezika i književnosti u osnovnoj školi i gimnaziji, zaposlena u Zavodu za udžbenike i nastavna sredstva – Podgorica.

1. UVOD

Šta ako imate knjigu koja se mijenja svaki put kada je čitate!?

Majkl Džojs (1991)

Čovjekova potreba za čitanjem vjekovima je karakterisana kao jedna od najljudskijih osobina. „Svijet može sasvim dobro postojati i bez književnosti. Ali još lakše može biti i bez čovjeka.” (Ž. P. Sartr); „Čitati da bi se živjelo.” (G. Flober); „Čovjek, to je jednako čitalac.” (N. Milić); „Leggo, dunque sono.” (*Čitam, dakle jesam* – tekst na jednom italijanskom plakatu sa sajma knjiga u Frankfurtu). Pa, ipak, ne postoji ljudski gen za čitanje kao što postoji onaj za govor – mozak jednostavno nije biološki programiran za čitanje. Egipatski hijeroglifi, alfabet, kinesko pismo, pa Gutenbergovo otkriće štamparije, podstakli su mozak da razvije ovu vještinu. Iskustvo, dakle, progresivno razvija neuronske veze u mozgu koje mogu da podrže čitanje.

Potreba za čitanjem uvijek je predstavljala jedan od najkompleksnijih antropoloških fenomena, koji su novi mediji i tehnologije učinili još složenijim. Svijest o promjenama u čitalačkim navikama i formatima čitanja stvara situaciju da se ovoj vještini sve češće pristupa multidisciplinarno, pa se njome bave: lingvistika, nauka o književnosti, istorija, sociologija, pedagogija, psihologija, filosofija, antropologija (kulturologija), neurobiologija, bibliotekarstvo, informatika...

Dok se velika grupa zaljubljenika u knjigu plaši da će digitalna galaksija zasjeniti Gutenbergovu, drugi prihvataju nove okolnosti i navike i trude se da ukažu i na brojne prednosti nove ere, pa i kada su u pitanju novi oblici čitanja literature. Književnost kao umjetnost riječi u linearnom tekstu na bijelom papiru, čije redove oko čitaoca prati slijeva nadesno, odozgo nadolje, od prve do posljednje strane, polako ustupa mjesto novim formatima. To nije prva krupna promjena u istoriji kulture koja je ozbiljno uzdrimala čitanje, a preko te vještine i mnoge druge ljudske sposobnosti. Početak novog milenijuma donio je brojne tekstove koji se na pesimistički način bave ovim problemom. Kako čitanje jeste važno za intelektualnu slojevitost, ali i svakodnevno funkcionisanje čovjeka, razumljive su strepnje da nam čitanjem elektronskih tekstova um ne postane plići [1].

Ono, međutim, što ni *retroutopisti* ni *tehnoidealisti* ne spore jeste činjenica da će u 21. vijeku književna djela čitati samo oni čitaoci koji sada uspiju razviti dobru čitalačku pismenost. To znači da velikih iznenađe-

nja nema – pred nama je ponuda tradicionalnih linearnih literarnih djela u formi štampane knjige, ali i u novijim oblicima elektronske književnosti, koja se već sada aktivno bori za priznanje. Svi bi čitaoci, uz do sada tradicionalne oblike čitanja, morali razviti i nove, nelinearne načine čitanja i interakcije s tekstovima, što je neophodno za uspješno razumijevanje elektronskih, odnosno digitalnih tekstova i uživanje u njima. I nauka o književnosti već prihvata taj novi izazov, pa se u svjetskim antologijama savremene proze još od 1997. nalaze se i hipertekstovi [2], a „Novi medij, najzad, utiče i na razvoj filološkog bavljenja tekstualnim nasljeđem” [3].

Poseban izazov je pred školom. Tromi obrazovni sistem koji je uvijek u historiji mukotrpno mijenjao svoju paradigmu, sada mora što prije razviti smislene i efikasne koncepte za usmjeravanje mladih ljudi ka uspješnom čitanju tekstova u svim formatima. Čitanje elektronskih tekstova, posebno za sve mlade, svakodnevna je rutina, dok proučavanje načina uspješnoga čitanja tih novih formi tekstova, nažalost, još uvijek nije predmet ozbiljnih studija kod nas, a samim tim nije ni dio nastavne prakse.

2. CILJ ČITANJA

I u novim formatima cilj čitanja ostao je isti kao i prije, na primjer, jednog milenijuma: čita se da bi se saznalo nešto novo, čita se iz potrebe za obrazovanjem, za zabavom, iz potrebe za dokazivanjem, u potrazi za identitetom, samoprepoznavanjem... Preduslov da čitalac ostvari neke od navedenih ciljeva jeste da, najjednostavnije rečeno, razumije to što je pročitao. No to, kada je književnost u pitanju, često nije dovoljno jer, kako kaže Novica Milić, čitanje ne bi trebalo poistovjetiti sa razumijevanjem. Svi iskusni čitaoci poznaju fenomen da se određena književna djela mogu čitati sa zadovoljstvom više puta u životu, i to upravo zato što se u potpunosti ne razumiju. U velikim književnim djelima uvijek postoje mjesta (riječi, sintagme, rečenice, slike, obrti) koja se ne nude lakom razumijevanju. „Čitanje uključuje i nešto što je potpuno suprotno čitanju. To je nečitljivost i umetnički tekstovi prizivaju nova čitanja preko tih mesta” [4]. Čitalac pokušava da razumije i „savlada” *mjesta neodređenosti*.

Uprkos navedenim „teškoćama”, fenomenološki je zanimljivo da se za stvaranje reda u slici svijeta uvijek iznova obraćamo upravo književnosti, bez obzira na sve forme koje je ona kroz vrijeme dobijala. Pronicljive oči izuzetnih pisaca, koje su gledale bogatstvo, ali i protivurječnosti svijeta

prije nas, pomažu nam da taj svijet bolje razumijemo. Književna djela čitaocima *podučavaju* emocijama, strastima, izvorima konflikata.

Čitanje je čovjeku uvijek davalo osjećaj složenosti, jer čitanje književnih djela doprinosi razvoju fantazijskih sposobnosti. One su posebno značajne za djecu i mlade jer nijesu važne samo za razvoj čitalačke sposobnosti, već, kako pokazuju komparativna istraživanja, i za razvoj analitičkog mišljenja, sposobnosti predviđanja, razvoj kombinatornih sposobnosti, sposobnosti boljeg razumijevanja sopstvenog bića, bolje razumijevanje drugih ljudi. Čitanje je proces intenzivnog intelektualnog angažmana, interaktivno je i dijalektičko. Knjiga razvija sposobnosti da tražimo i procjenjujemo argumente i na njima temeljimo svoja mišljenja. Nedostatak kontinuirane potrebe za čitanjem umanjuje pak našu moć da stvaramo kompletnu misaonu sliku o problemu. Prestankom redovnog čitanja gubimo izvjesne psihološke navike, logiku, sposobnost da uočavamo nijanse, kontradiktornosti, neistine.¹ Na dostojanstvo pravog čitaoca možda je najbolje ukazao H. L. Borhes: „Ponekad pomislim da su dobri čitaoci rijetke ptice, još mračnije i neobičnije nego dobri pisci... Čitati – to je, za trenutak, čin pozniiji od čina pisanja; više pomiren sa sudbinom, uljudniji, duhovniji”.

Da bismo razmotrili da li se ova složenost zadržava (čak produbljuje) ili pak gubi čitanjem elektronskih tekstova, potrebno je da se podsjetimo „operacija” koje *sintetiše pravo čitanje*. Čitanjem se, kao prvo, savladava tehnika usredsređivanja pažnje – književnost podučava *vještinama pažnje* i za nju je, kao uostalom i za ostale umjetnosti, potrebno strpljenje. Početak novog milenijuma, međutim, obilježava opadanje pažnje i za manje zahtjevne radnje nego što je čitanje. Fenomen je očigledan i kod djece i kod odraslih. Tačno je da digitalizacija života utiče na to. Otkrivanje nove „igračke” koja nam se našla u rukama, tjera nas da *klikćemo, skrolujemo*, mijenjamo, „skačemo” od jednog bloka teksta do drugog putem linka, a da s pažnjom, kako kaže jedno istraživanje², ne pročitamo više od 20% teksta s veb-strane. Gladan svih prečica do željenih informacija, naš savremenik satima sjedi za računarom, a da mu se oko istinski, s pažnjom, ne zaustavi ni na jednom mjestu.

¹ Ivo Andrić kaže: *Dovoljno je da kratko vreme prestanete da čitate pa da vas korov neznanja brzo zahvati.*

² Veb-naučnik Jakob Nilsen, koji dokazuje i da se tekst s ekrana ne čita red po red kao u knjizi, nego tako što oči prelaze tekst po obrascu koji podsjeća na latinično slovo F (fast) <http://www.nngroup.com/>

No, pažnja je tek „ulaznica” u čitanje; to je lampa koja osvjetljava tekst koji je pred čitaocem. Pravi čitalac zadubljen u neku knjigu izložen je smjenjivanju i stapanju složenih intelektualnih operacija. Nastavnik bi trebalo da poznaje značaj razvijanja vještine čitanja svojih učenika preko procesa harmonizovanja, povezivanja pomenutih operacija.

U sljedećoj tabeli nalaze se operacije važne za *pravo* čitanje:

Tabela 1. Operacije koje sintetiše pravo čitanje [5]

percepcija ↓	čulno opažanje koje je već oblikovano preko kulture ili preko duha
razumijevanje ↓	značenja djela
prepoznavanje/rekognicija ↓	čitalac novi sadržaj povezuje s onim što mu je već poznato
kognicija, spoznaja ↓	osvajanje novog saznanja, širenje čitaočevog saznanja, put kretanja saznanja ka nečemu što je do tada bilo nepoznato
memorisanje ↓	pamćenje sadržaja pročitanih
zaboravljanje ↓	ova operacija često se zanemaruje, a važna je; to nije apsolutno odsustvo onoga što je čitalac već usvojio, već je utiskivanje trago-va u ono što je nesvesno
refleksija i njoj bliska spekulacija ↓	kao analitičke operacije – usmjeravanje pažnje na lične doživljaje i promišljanja potaknuto pročitanim
imaginacija i njoj bliska fantazija	bez imaginacije nema čitanja umjetničkog teksta – to je sposobnost da se za određene znakove nađu odgovarajuće slike; fantazija pak stavlja u pokret one slike koje iznalazi imaginacija; „Izmišljeni likovi lakše se ‘vide’ ukoliko je pisac sposoban – i ukoliko je čitalac sposoban” [6].

Čitanje je, dakle, proces koji počinje percepcijom, teče preko razumijevanja, rekognicije, kognicije, memorije, refleksije do operacija zaborava, spekulacije, imaginacije i fantazije.

Psihološka istraživanja kažu da na uspješno čitanje (razumijevanje pročitanog) utiču četiri komponente:

- a) karakteristike čitača – njegovo (pred)znanje;
- b) interesi i motivacija čitaoca za čitanje;
- c) karakteristike teksta koji se čita;
- d) strategije koje čitalac koristi da savlada tekst.

Otkada se književnost izučava u školama kao nastavni predmet, nastava je mogla uticati na prve dvije komponente. Reklo bi se da je u historiji nastave književnosti neminovno morao biti obuhvaćen i treći segment kroz praćenje novih književnih žanrova, doduše uvijek kaskajući za aktuelnošću jer je priroda škole takva. Najmanje su se, čini se, u metodici nastave književnosti razvijale čitalačke strategije.

3. STRATEGIJE ČITANJA

Prije pojašnjenja što to čitalačka strategija jeste, potrebno je nešto reći o etimologiji lekseme čitati. Samo značenje riječi *čitati* (lat. *legere* – prikupljati, skupljati) ukazuje na složeni psihološki i neurološki postupak prikupljanja tuđih slika, misli i osjećanja. U literaturi se mogu pronaći i podaci o „grčkim glagolima – nosiocima značenja *čitati*. Jedno od bukvalnih značenja tih glagola jeste i *dijeliti*” [7], pa je kuriozitet da baš to značenje obuhvata i činjenicu da se danas, posredstvom interneta, književna djela (ali i utisci o pročitanom) lakše *dijele*.

Nivo razumijevanja pročitanog određuju mnoge tanane aktivnosti čitaoca. Osim automatizovanog čina kojim se prepoznaju pročitanе riječi, uspješno čitanje zahtijeva i kontinuirano *nadgledanje* stepena razumijevanja, kao i regulisanje procesa čitanja u skladu s postavljenim ciljevima. Taj suptilni proces obavljaju strategija čitanja, postupci kojima čitalac pristupa tekstu s ciljem njegovog boljeg razumijevanja. Ključna obilježja strategija čitanja jesu da se one koriste *svjesno i namjerno i da se razvijaju tokom čitavog života*. Strategije čitanja čine i *kognitivni i metakognitivni procesi*. Kognitivno procesuiranje tokom čitanja različito je kod čitaoca početnika i kod vještog čitaoca, a koristi se tokom čitanja s ciljem aktivne *konstrukcije značenja teksta*. Nikako ne treba zanemariti *metakognitivne strategije* koje se koriste s ciljem regulisanja toka čitalačke aktivnosti. One uključu-

ju nadgledanje razumijevanja tokom čitanja, kao i važnu provjeru razumijevanja nakon čitanja putem promišljanja o pročitanoj, sažimanja pročitanoj, bilježenja pročitanoj...

Savremena nastava književnosti trebalo bi da pruži odgovor na sljedeće dileme:

- a) koje su to preporučljive strategije potrebne za čitanje hipertekstova;
- b) koje strategije linearnog čitanja mogu biti upotrebljive i kad je o elektronskom čitanju riječ, u kojem opsegu, i uz koje modifikacije;
- c) korisnici elektronskih tekstova upotrebljavajući računar spontano razvijaju odabir tekstualnih blokova i njihovo povezivanje pomoću linkova, no pitanje je biraju li najbolje puteve ili bi razvoj primjerenijih strategija pomogao njihovom kvalitetnijem i kritičnijem razumijevanju [8].

4. ISTORIJA ČITANJA

Istorija ljudskog roda prepuna je primjera kulturnih formi koje su imale svoj nastanak, uspon, zenit i smrt. Nastajanje novog neminovno je povezano sa slabljenjem moći starijeg, i ta pojava nazvana je *kreativna destrukcija*³. To je proces vezan za sve oblasti ljudskog djelovanja, a ne samo za knjige. Tehnološki izumi stvaraju nove mogućnosti i mijenjaju naš doživljaj svijeta.

Istorija je zabilježila nekoliko velikih mijena u oblicima recepcije književnog teksta. Najuoštenije, za razvoj književnosti bile su ključne četiri velike epohe: 1. period kada književni tekst nije bio „uhvaćen” u jednoj formi i zapisan – to je dugi period usmene književnosti, 2. pronalazak pisma i bilježenje misli na pločicama, papirusu..., 3. pronalazak štamparije i nastanak knjige kao objekta i 4. stvarnost koju živimo – elektronska knjiga!

Za podsjećanje:

- pisanje je započelo oko 4000 godina prije nove ere;
- hijeroglifi su se pojavili 3000 godina prije nove ere;
- alfabetsko pisanje započelo je 1000 godina prije nove ere;
- početkom hrišćanske ere pojavljuje se kodeks koji smjenjuje svitak i na taj način stranica knjige postaje jedinica opažanja;
- Gutenberg otkriva štampariju 1439. godine;

³ Termin se vezuje za Jozefa Šumpetera (1883–1950), austrijskog ekonomistu, koji je tvrdio da preduzetničke inovacije izazivaju talase „kreativne destrukcije”, pošto one čine zastarjelima ranije inovacije, ideje, tehnologije...

- pojam *hipertekst*, 1963. godine;
- internet (*Web* ili mreža), kao sredstvo komunikacije, od 1981. godine;
- prvi književni hipertekst 1987. godine.

Gutenbergova štamparija otvorila je novo poglavlje u istoriji čovječanstva. Uticala je na masovnost i, iz vijeka u vijek, veću dostupnost – tako da je knjiga od rijetkog, dragocjenog predmeta postala roba široke potrošnje. Recepcija književnog teksta prešla je put od slušanja rapsoda u staroj usmenoj kulturi, do dugotrajne navike slušanja čak i kada je pronađeno pismo (recimo lektori – čitači u fabrikama duvana), pa individualnog čitanja naglas (prvi grčki čitaoci praktikovali su čitanje *naglas*, što nije čudno za kulturu u kojoj se njegovala i poštovala izgovorena riječ [9]) do, konačno, čitanja *u sebi*. Širenje čitanja *u sebi* u sholastici 12. i 13. vijeka promijenilo je knjigu u predmet i oruđe intelektualnog rada. Dok je kreativna destrukcija koju je izazvao pronalazak pisma trajala veoma dugo, kulturni obrasci novijeg vremena brže su se ustaljivali. No, kako je istorija pokazala (bar kada je čitanje u pitanju), novi model nikada u potpunosti ne ruši stari. Koliko puta je čovjeka u istoriji demantovala stvarnost ukoliko je jednostrano prihvatao novine jer različite tehnologije se ne sukobljavaju nego koegzistiraju. Činilo se da će internet radikalno promijeniti stvaranje (mogućnost preinačavanja forme, stvaranje novih narativnih obrazaca), publikovanje, čitanje književnih djela, ali i samu književnu kritiku. Stvarnost pokazuje sasvim drugačiju sliku. Kao što ljudi nijesu zaboravili govor kada su naučili da pišu, tako ni objavljivanje na internetu *ne zabranjuje* piscima da publikuju knjige. Jedan od primjera jeste *Homer hiperteksta* Majkl Džojs, američki pisac, poznat kao prvi autor romana za kompjuter (*afternoon, a story* 1987), koji objavljuje i knjige na *starinski način*.

Istina je, ipak, da su tehnološke mijene u istoriji kulture uticale na zamiranje određenih književnih formi i stvaranje novih, ali se potreba za čitanjem zadržavala kao konstanta ljudskog progressa. No, ipak se s vremenom na vrijeme aktiviraju strepnje da čitanje književnih djela polako nestaje iz svakodnevnih intelektualnih navika.

5. „KRIZA” ČITANJA

Kada se pomisli na složenu radnju, što čitanje istinski jeste, nije čudo što se posljednjih decenija često govori i o krizi čitanja. Širom svijeta svakodnevno se objavljuju više ili manje ozbiljni tekstovi o ovom fenomenu. Aforističari se poigravaju paradoksom – nikad više knjiga, a nikad manje

čitanja! Najčešći razlog koji se navodi za ovu krizu jeste digitalizacija života i nevjerojatno „ubrzanje” koje je on dobio. Sve češće se nastavnici jadaju da učenici iz generacije u generaciju sve manje čitaju i da pokazuju odbojnost prema takozvanoj obaveznoj lektiri, a jedan od najvažnijih zadataka škole – aksiom prosvjetne djelatnosti – ostaje razvijanje ljubavi prema knjizi (u najširem značenju te riječi).

Pri tome treba imati na umu i jedan fenomen postmodernog doba na koji se takođe ukazuje – velike promjene koje su se desile u drugoj polovini XX vijeka u književnoj produkciji, a tiču se brzine proizvodnje knjige, naglog uvećanja broja pisaca, naglog razvoja „bočnih” književnih žanrova, od savremenog čitaoca prave i *odbrambenog čitaoca*. „Umesto da se hvali velikim brojem pročitanih knjiga, dobar savremeni čitalac je u stanju da se pohvali sposobnošću da napravi odabir, da iz mnoštva izvuče knjige koje vredi čitati, bilo da to radi sam ili uz pomoć nekog posrednika” [10]. Naravno da učeniku pomenuti posrednici treba da budu, prije svih, roditelji i nastavnici.

Najvažnija sposobnost, koju tradicionalno obrazovanje najmanje uspješno razvija, jeste sposobnost da se samostalno nastavi sa učenjem. Primijenjeno na nastavu književnosti, to znači obrazovati učenika koji će sutra samostalno umjeti izabrati knjigu; bez posrednika umjeti uživati u njenom čitanju (bilo da je ona u štampanoj ili digitalnoj formi); biti sposoban preporučiti je nekome u direktnom razgovoru ili na društvenim mrežama... No, kako da se „pelcer” navike i vještine čitanja „primi” kod djece XXI vijeka? Kako pomiriti ulogu koju mora da odigra škola u promociji čitanja kao životnog stila i činjenicu da glagol *čitati ne trpi imperativ* [11]? Najveća greška bila bi zaogrnuti se arogancijom povlašćenih, iskusnih čitalaca, a svijet knjiga predstaviti kao puritanski prostor. Ovo je posebno opasno u situacijama kada nastavnici negiraju i u potpunosti odbacuju čitanje književnosti na ekranu. Autoritet iskusnih čitalaca koji nešto u različitim kontekstima nude mladima, nikada ne smije isključiti i književnost u novim oblicima. Tragikomično i otužno danas djeluju sva glorifikovanja knjige u štampanom obliku – knjige kao predmeta, a omalovažnje novih formi tekstova. U tom pretjerivanju knjiga se i čulno mistifikuje, pa se ukazuje na potrebu da se osjeti njen miris, da se osjete čudesna vlakna papira pod prstima, pa da se čuje šum okretanja stranica...

Književnost nikada nije bila carstvo za povlašćene, važno je podsjetiti se da se u nju može uvijek ući, jer je s knjigom mogućnost uvijek otvorena. Kako kaže Džulijan Barns u *Floberovom papagaju*: „Moje čitanje mo-

že da bude besmisleno sa stanovišta istorije književne kritike, ali nije besmisleno sa stanovišta uživanja” [12].

6. ŠTA JE TO KNJIGA U ELEKTRONSKOJ FORMI? KAKO SE ČITA LITERATURA NA RAČUNARU/TABLETU, ČITAČU?

Evropski okvir ključnih kompetencija za doživotno učenje digitalnoj pismenosti daje veoma važno mjesto. Ovo akcentiranje u potpunosti dopunjava definiciju čitalačke sposobnosti. Usudujemo se reći da je čitalačka pismenost ona koja u sebe uključuje sve ostale pismenosti. Dakle, čitalačka pismenost širi je i, na izvjestan način, pojam nadređeniji pojmu digitalna pismenost. Elektronska/digitalna/informatička pismenost zauzimaće najvažnije mjesto za čitaoce 21. vijeka. Savremena nastava književnosti ne smije još dugo ostajati po strani – kao značajne karakteristike elektronskog čitanja mora uključivati više oblika pismenosti (engl. *multiliteracy*).

No, kada se u sve češćim raspravama više ili manje kompetentnih poznavalaca literature pominju književna djela u elektronskoj formi, nije uvijek sigurno da svi govornici misle na isto. U elektronskoj formi mogu se pronaći:

a) djela klasične književnosti sa linearno-hroničarskim svojstvima, koje su strpljive ruke skeniranjem dovele u PDF, EPUB, AZW i MOBI oblik dostupan čitaocu u nepapiranoj formi;

b) književna djela štampana na klasičan način koja u svom tkivu imaju izvjesnu decentralizovanost teksta, neka svojstva hiperteksta (stručnjaci kažu da je prvi takav pisac u istoriji književnosti bio Servantes);

c) beletristička djela namjenski pisana za računar, koja ne mogu biti prenijeta u štampanu formu, a da pri tome ne izgube neka svoja važna svojstva.

Naravno, različiti su i načini čitanja ove tri grupe tekstova. Djela iz prve skupine čitaju se na isti način kao i kada su uhvaćena koricama knjige – pravolinijski, red po red, od početka do kraja. Djela iz druge, a naročito iz treće skupine, zahtijevaju kompetentnog čitaoca koji će inteligentnim izborom, za koji je potreban čitalački staž, graditi značenje teksta. Takav čitalac nesporno dobija i kvalitet kreativca kojeg je žudno anticipirao Italo Kalvino svojim romanom *Ako jedne zimske noći neki putnik* [13]. Novi oblici, takozvane elektronske književnosti, brzo se šire i istom brzinom razvijaju različite forme. Tako se iz dana u dan usavršava kormilarenje među pojedinim blokovima teksta, raste broj mogućnosti za njihovo povezivanje

(veliki broj linkova); otvara se nepregledni prostor za multimedijalne mogućnosti interneta – raznim vizuelnim sadržajima, grafičkim prikazima, animacijama...

Djelo elektronske književnosti (roman, priča) nema unaprijed određen redosljed događanja, već predstavlja mrežu mogućnosti koje čitalac aktivira na više različitih načina. Čitalac čak može započeti ili završiti čitanje na bilo kom mjestu jer ne postoji klasična prološka i epiloška matrica. Ne postoji naslovna strana, ne postoji paginacija kao vodič kroz tekst. Čitanje tekstova u nestabilnoj elektronskoj formi pruža mogućnosti odabira (nešto poput nestabilnih usmenih književnih tekstova u davna vremena). Nova sloboda pokazuje „...da se u književnosti XX veka, pojavom dela koja imaju osobine hiperteksta, kao i prelaskom književnosti u novu tehnologiju, desio značajan prelom i prevrat, te da se književnost može podeliti na dve struje. Na neinteraktivnu i interaktivnu književnost, pa da svakako budućnost beletristike leži i u ovom ključu” [14].

Šta je, u stvari, hipertekst? Poznato je da je prefiks *hiper* – grčkog porijekla i znači iznad. U složenicama označava *повишење u odnosu prema normalnom*. U veoma cijenjenom Nolitovom izdanju *Rečnika književnih termina* nema ove odrednice [15]. Nju pak uključuje *Rečnik književnih termina* Tanje Popović u izdanju iz 2007 [16]. Navodimo odrednicu iz pomenutog rječnika:

HIPERTEKST (gr. *yper* – preko, iznad), 1. u **naratologiji** Ž. Ženeta predstavlja *drugostepenu književnost*, odnosno **tekst** ili ostvarenje koje je nastalo iz drugog teksta (**hipoteksta**), preradom, **adaptacijom**, ugledanjem i sličnim postupcima. Recimo, *Uliks* Dž. Džojlsa je *h.* u odnosu na Homerovu *Odiseju*, na sličan način na koji su to i *Doktor Faustus* T. Mana i *Majstor i Margarita* M. Bulgakova u odnosu na Getovog *Fausta*. Odnos između *h.* i **hipoteksta** često se objašnjava terminom **palimpsest**, koji podrazumeva više slojeva književnog **uticaja**, ugledanja i prerada, pa jedan *h.* može imati više **hipotekstova**. *H.* prema **hipotekstu** iskazuje raznovrsne odnose, zavisno od tačaka u kojima se dodiruju i od **postupaka** prerade teksta. Tako Filding u *Šameli* parodira Ričardsonovu *Pamelu* stavljajući izmišljenu junakinju u avanture ispričane sa pripovedačkom ironijskom distancom. U **semiotici** *h.* odgovara pojam **metatekst**.

2. U kompjuterskoj književnosti, vrsta elektronske obrade teksta koja umesto njegovog tradicionalnog pravolinijskog čitanja nudi mogućnost mnogostrukog **pristupa**. *H.* podrazumeva istovremeno postojanje različitih **informacija**, od uobičajenih **referenci** i **literature**, preko geografskih mapa, ilustracija, do veza sa drugim ostvarenjima u okviru istog **opusa** ili u odnosu na druge pisce i periode itd. U elektronskom izdanju Šekspirovih **komada** *h.* nudi **čitaocu** **virtuelne scene** iz piščevoeg života, kostimirane junake, inscenaciju pojedinih odlomaka iz samoga dela itd. Ponudena **grada** mora biti sistematizovana tako da omogućava pregledno i kreativno korišćenje *h.*, odnosno takva da dozvoljava njegova različita čitanja. Upravo je i zamisao o aktivnom učestvovanju čitaoca u stvaranju novog **značenja** teksta jedna od najvažnijih doprinosa *h.* **interpretaciji** književnog dela.

Slika 1. Odrednica iz Rečnika književnih termina

U Tabeli 2 naveli smo razliku između teksta, elektronskog teksta i hiperteksta.

Tabela 2. Tekst, elektronski tekst, hipertekst [17]

	tekst	elektronski tekst	hipertekst
medij	knjiga	nosač zapisa, kompakt disk	internet
karakteristike teksta	<ul style="list-style-type: none"> – Linearno pripovijedanje i linearno čitanje; – i kod autora koji nastoje da ovome umaknu (Pavić, Kortasar) ostavlja se mogućnost linearnog čitanja, odnosno čitanja od korice do korice; 	<ul style="list-style-type: none"> – Tekst je zabilježen na nosaču zapisa, pa se čita s ekrana personalnih računara; – namijenjen je za elektronsku upotrebu, pa koristi sva dostignuća kojim se tekstovi mogu elektronski oblikovati; 	<ul style="list-style-type: none"> – Tekst se objavljuje na internetu; ima svojstva elektronskog teksta, ali ostavlja mogućnost i interaktivnog učestvovanja čitalaca; – nestabilnost i fleksibilnost;
interaktivnost	<ul style="list-style-type: none"> – interaktivnost je sadržana u mogućnosti izbora načina na koji će se knjiga pročitati (Pavićev <i>Harzarski rečnik</i>); – no, pred čitaocima uvijek stoji i mogućnost linearnog čitanja (kojim oni niti gube niti dobijaju išta od sadržaja djela). 	<ul style="list-style-type: none"> – čitaoci mogu kombinovati načine čitanja jednog sadržaja, preskakati dje-love, vraćati im se, pratiti linkove koje autori zadaju i tumačiti smisao i značenja preko novih veza. 	<ul style="list-style-type: none"> – interakcija nije samo u slobodi čitaoca da bira sadržaje čitanja i njihov redosljed putem linkova; čitaoci su u mogućnosti da sami dopisuju roman, da komentarima neposredno reaguju na njegov sadržaj, da borave u svijetu virtualnosti koje djelo formira i zadaje.

Prije nego što elektronska književnost postane dio svakodnevne nastave književnosti (a budućnost je sada!), dobro je da kreatori obrazovnih politika razmisle o tome koji bi put kroz tekstove trebalo uključiti u razgovore o tekstu. Pošto je sloboda čitaoca potpuna, a mogućnost istraživanja ogromna (čak podsjeća na zavodljivost računarske igre), pedagoški koncept treba da razvije metode koje kod mladih treba da odnjeguju nove kompetencije. Ono što je izvjesno – neko ne može biti dobar čitalac u sajber prostoru ukoliko nema dragocjeno iskustvo čitanja linearnih tekstova. No, pored vještine linearnog čitanja potrebno je naučiti niz aktivnosti koji nijesu striktno čitalačke radnje. Hipertekst se nužno čita nekoliko puta. Prvo čitanje ima orijentacijski karakter, a nakon toga čitalac je „često prisiljen u susretu s takvim sadržajem izraditi misaoni algoritam i algoritam postupaka

ka koji će ga voditi tijekom čitanja kao dekodiranja, ali i tijekom navigacije. Njegova je aktivnost sve manje jednostavna rasonoda i opuštanje kakvo nudi čitanje linearnih priča, jer je riječ o naporu, a u mnogo čemu čak i o rizičnoj aktivnosti traženja kako da se uđe u takvu strukturu i kako da se u njoj napreduje” [18]. Najjednostavnije rečeno, dešava se skok sa linearnog ka multilinearnom i višesmjernom čitanju u „vrtu čije se staze račvaju”⁴.

Recimo, prvi književni hipertekst *afternoon, a story* Majkla Džojosa ima 539 blokova teksta i čak 950 veza. Linkovi, međutim, nijesu obilježeni pa čitalac pažljivim čitanjem treba da otkrije riječ iza koje se (kao u palimpsestu) krije drugi tekst. Link, odnosno veza, onaj je ključni element koji hipertekst razlikuje od linearnog teksta, koji razbija logiku kontinuiranog teksta. Drugi autori nude mapu za mrežu mogućih „šavova” teksta. Posebno je zanimljivo ispitivati na koje sve načine čitačeva aktivnost utiče na tekst. Čitalac ima svoj put – već smo to nekoliko puta istakli.

Tabela 3. Mini-rječnik elektronskog čitanja

hipertekst – tekstualna struktura koja se sastoji od međusobno povezanih jedinica informacije (engl. <i>node</i>) prikazanih na nekom elektronskom uređaju. Kao što i sam naziv govori (<i>prema grčkom υπερ = preko, iznad</i>), hipertekst nadilazi običan, linearan tekst. Za razliku od jednostavnog tradicionalnog teksta, hipertekst nema jedinstven redoslijed čitanja, nego ga čitalac određuje tokom čitanja. Zato se kaže da je tradicionalni tekst sekvencijalan, a hipertekst nesekvencijalan.
node – čvor, čvorište blok-teksta
link – veza, povezivanje ponuđenih leksičkih segmenata prema određenoj zakonitosti
path – čitačev put, samostalni izbor blokova teksta ili vizuelne građe
navigacija/surfovanje/kormilarenje – samo čitanje hiperteksta naziva se još i „pregledavanje” (engl. <i>browsing</i>) ili „navigacija” (engl. <i>navigation</i>) kako bi se istakao način na koji funkcioniše

7. MOGUĆNOSTI NASTAVE I NOVO PROCESUIRANJE TEKSTA U HIPERPROSTORU

U crnogorskoj udžbeničkoj izdavačkoj djelatnosti, koja podržava reformu obrazovanja, razmišljalo se i o čitanju hiperteksta. U *Priručniku za na-*

⁴ Naziv pripovijetke H. L. Borhesa

stavnike – Književnost za IV razred gimnazije postoji poglavlje posvećeno ovom pitanju. Iako je knjiga objavljena 2009. godine, ona sadrži niz veoma aktuelnih preporuka za bavljenje ovom problematikom.

Navešćemo ciljeve nastave iz navedenog *Priručnika*:

„Učenici treba da:

- upoznaju pojam *hipertekst*, njegove osnovne karakteristike, kao i sve pojave i druge pojmovne sadržaje koji iz njega proističu ili ga prate;
- znaju da objasne konkretne pojave koje ilustruju hipertekst: objedinjenost različitih tekstova jednom cjelinom, elektronske alatke koje se u njegovom stvaranju i funkcionisanju aktivno koriste (linkovanja; zapisi; oblici komunikacije – interakcija i interaktivnost s hipertekstualnim sadržajima, odnosno sa samim djelom);
- znaju da se koriste hipertekstom na kreativan, objektivan i aktivan način;
- se upoznaju s inovativnim mogućnostima novog književnoumjetničkog izraza, ali i s uslovnostima koje ovu pojavu prate (uslovljenost tehnologijom i tehnološkim mogućnostima, spretnošću u vještini korišćenja računarskih baza podataka, umijećem rada na elektronskim tekstovima i sposobnost ispoljavanja kreativnosti u komunikaciji s elektronski generisanim tekstovima književnih ostvarenja)” [19].

U veoma konkretnim i iscrpnim sugestijama za organizovanje časova na ovu temu autor je poštovao postojeće skromne uslove u našim školama. Nije potrebna učionica budućnosti, s najnovijom informatičkom opremom, pa da učenici shvate prirodu hiperteksta, što je preduslov za njegovo čitanje. Poštujući princip da učenici nauče kako je nešto umjetnički oblikovano najbolje kada „rasklope” postupak, predlaže se scenario kojim se hipertekst može iskustveno učiniti dostupnim i jasnim.

Nakon jasnih sugestija da učenici posjete sajtove na kojima mogu pronaći književne hipertekstove (*Damaskin. Priča za kompjuter i šestar* Milorada Pavića, adresa sajta: http://www.rastko.org.yu/knjizevnost/pavic/damaskin/index_c.html i roman Elfride Jelinek *Neid (Zavist)* na stranici <http://ourworld.compuserve.com/homepages/elfriede/>) slijedi *Priča za kompjuter*.

U *Priručniku* se nudi zanimljiva zamisao o času na kojem će učenici u grupama dobiti elemente neke narativne strukture koju će dopunjavati i granati. Učenici na taj način grade novu tekstualnost, prateći logične

serious hypertext
Eastgate Systems Inc.

hypertext
tools
fiction
nonfiction
poetry
books
HypertextNOW
🛒

Michael Joyce

The New York Times called Michael Joyce's [afternoon](#) "the granddaddy of hypertext fictions, while *The Toronto Globe and Mail* said that it "is to the hypertext interactive novel what the Gutenberg bible is to publishing," and *Der TAZ* in Berlin once called him "Der Homer der Hypertexte." His hyperfiction, "On the Birthday of the Stranger" was featured as the inaugural work for the Evergreen Experimental Site of the online version of the *Evergreen Review*. Two longer hyperfictions, [Twilight, A Symphony](#), on CD ROM, and [Twelve Blue](#), on the World Wide Web, were both published in 1996 by Eastgate. Another Web fiction, the collaborative work *The Sonatas of Saint Francis*, was published by Supertart.com in 2000. Joyce's shorter hyperfictions include "WOE", "Lucy's Sister", "Reach" and "Lasting Image" (with Carolyn Guyer) published by Eastgate as well. His most recent print novel, *Liam's Going*, was published by McPherson and Company in September 2002. Another linear novel, *Going the Distance*, is published on the web by NightKitchen. A 1982 print novel, *The War Outside Ireland*, won the Great Lakes New Writers Award. His collection of short fictions and prose pieces, *Moral Tales and Meditations: Technological Parables and Refractions*, was published the State University of New York Press in Fall 2001. Two collections of essays, *Othermindedness: the emergence of network culture* (2000) and *Of Two Minds: Hypertext Pedagogy and Poetics* (1995) were published by the University of Michigan Press. A third collection is in preparation. In the past two years he has been collaborating in multimedia work with Venezuelan video artist Anita Pantin and Canadian composer Bruce Pennycook; and, in another project, with visual artist Alexandra Grant. He is currently Professor of English and Media Studies at Vassar College in Poughkeepsie, NY.

EASTGATE
STORYSPACE
FICTION
NONFICTION

POETRY
HYPertext
TINDERBOX
HypertextNOW

[Eastgate](#)
[Fiction](#)
[Nonfiction](#)
[Poetry](#)
[Hypertext](#)
[Storyspace](#)
[Tinderbox](#)
[HypertextNow](#)
[Order](#)

Copyright (c) 2003 by Eastgate Systems, Inc. All Rights Reserved.

Eastgate Systems, Inc. 134 Main Street, Watertown MA 02472 USA.
 Email: info@eastgate.com. Phone: (617) 924-9044 (800) 562-1638

Slika 2. Početna strana sajta Majkla Džojasa

narativne tokove, razmišljajući šta se sa čim može dalje povezivati (linkovati). Moguće je da, na taj način, učenička kreacija bude mali roman koji je nastao u interaktivnom i kooperativnom radu bezmalo čitavog odjeljenja.

U korelaciji s nastavom informatike moguće je od napisanih tekstova stvoriti bazu podataka iz koje će se linkovati mogući djelovi priče nudeći višestran ulaz u sve tekstove, ali i da zatvore linkovanja na mjestima koja su neodgovarajuća. „Posebna mogućnost koja se ukazuje u ovoj radnoj etapi je ta da nastavnik motiviše učenike na uključivanje u sadržaj hiperteksta i nekih drugih tekstova nekim od sistema intertekstualnosti: citiranjem, mapiranjem, kolažiranjem; dobro je, naime, podstaći učenike da se u jednom momentu, prateći neki od načinjenih tokova, prisjete potencijalnih značenjskih veza (ili motivskih, tematskih, idejnih) s nekim dobro poznatim književnim djelom. U idealnim uslovima rada napravljeni materijal učenici mogu uobličiti i kao sajt. Postavljen na internet, ovaj hipertekst omogućiće, putem foruma, bloga ili pričaonice (ovi programi se lako kreiraju ili kao već gotovi produkti ili uslužni servisi lako instaliraju na samoj mreži), svima koji na njega naiđu da se uključe u priču, da ostavljaju svoje komentare, a svakako treba dopustiti i mogućnost dopisivanja priče. Nekoliko učenika bi bilo zaduženo da administrativno ažuriraju sajt. Neki od njih bi se možda i posvećenije uključili u ovaj rad” [20].

Na Slici 2 vidimo izgled sajt „oca” hiperteksta Majkla Džojso [21].

8. ZAKLJUČAK

Istorija ljudskog roda prepuna je primjera novih kulturnih formi koje su uzdrmale dotadašnji estetski izraz u svim umjetnostima. Dovoljno je samo pratiti kako se u istoriji slikarstva mijenjao odnos prema perspektivi, pa shvatiti svu prirodu dramatičnih lomova u poimanju umjetnosti kao: mimezisa, izraza spoljašnjeg, izraza unutrašnjeg... Nastajanje novog modela neminovno je povezano s preispitivanjem starijeg. To je proces koji se odnosi na sve oblasti ljudskog djelovanja, a ne samo na umjetnosti. Normalno je da tehnološki izumi stvaraju nove mogućnosti i mijenjaju naš doživljaj svijeta.

Potreba za čitanjem književnih djela u osnovi je humaniteta, pa je stoga teško povjerovati da će je ugroziti nova tehnologija. Ona može uticati, tačnije već utiče, na neke čitalačke navike. Sigurno je da nove mogućnosti čitanja na ekranu dovode do novih neuronska prespajanja u mozgu, pa će neurobiologija sve više ispitivati ovaj fenomen.

Izvjesno je da će biti potrebno vrijeme, koje moramo dati mozgu, da se površno, plitko, skokovito čitanje na vebu transformiše u nešto slojevito, temeljno, što podsjeća na nekadašnji kvalitet udubljenog čitanja. Jasno je da savremene tehnologije napreduju brže nego čovjek, da zahtijevaju umijeća koja čitalac budućnosti postepeno treba da izgradi.

No, škola tu ne treba da brine – prvo se moraju imati mjerljiva i ugodna iskustva sa čitanjem linearno organizovanog teksta, pa onda razvijati vještine čitanja hiperteksta. Pojavom hiperteksta postalo je moguće demonstrirati intertekstualne veze koje su i ranije postojale, ali sakriveno, kao dio čitačeve svijesti dok je držao knjigu u rukama (evo plodnog terena za dobre metodičare!).

Čitanjem elektronske književnosti čitalac dobija mogućnost da (re)kreira djelo. A književni kritičari kažu da zrakaste elemente teksta imaju čak i veoma stara djela poput *Biblije*, Bokačovog *Dekameron*a, Servantesovog *Don Kihota*, Sternovog *Tristama Šendija*, pa djela preteča hiperteksta u savremenoj književnosti Kortasara, Pavića...

Za utjehu ljubiteljima knjige kao predmeta treba reći – izvjesno je, knjiga u tom obliku postojaće još dugo. Svake godine se na najvećem sajmu knjiga na svijetu – frankfurtskom – prognozira njen krah, ali, eto, ona opstaje, pa je mjesto da se sjetimo Ničeove misli o tome da će svaka ljudska priroda *koja izađe kao civilizacijska pobjednica, postati naša prava priroda*.

LITERATURA

- [1] Carr, Nicholas: *Plitko. Što internet čini našem mozgu*. – Zagreb: Jesenski i Turk, 2011.
- [2] *Postmodern American Fiction, A Norton Antology*, 1997.
- [3] Juvan, Marko: *Nauka o književnosti u rekonstrukciji*. – Beograd: Službeni glasnik, 2011.
- [4] *Kako čitati* (o strategijama čitanja tragova kulture), zbornik priredio Saša Ilić. Beograd: Narodna biblioteka Srbije, 2005. (tekst Novice Milića *Uvod u čitanje*)
- [5] https://www.nb.rs/view_file.php?file_id=976
- [6] Barns, Džulijan: *Nije ništa strašno*. – Beograd: Geopoetika, 2008.
- [7] Svenbro, Jesper; Cavallo, Guglielmo: *Kako su čitali Grci kako Rimljani*. – Podgorica: Oktoih, 2002.
- [8] Grosman, Meta: *U obranu čitanja, čitatelj i književnost u 21. stoljeću*. – Zagreb: Algoritam, 2010.
- [9] Mangel, Alberto: *Istorija čitanja*. – Novi Sad: Svetovi, 2005.
- [10] Rajić, Ljubiša: *Tekst u vremenu*. – Beograd: Geopoetika, 2008.

- [11] Pennac, Daniel: *Od korica do korica – Uvod u čitanje i tajne lektire*. – Zagreb: Irida, 1996
- [12] Barns, Džulijan: *Floberov papagaj*. – Beograd – Banja Luka, 1997.
- [13] Kalvino, Italo: *Ako jedne zimske noći neki putnik*. – Beograd: Plato, 2002.
- [14] <http://www.khazars.com/recepcija-2/43-pavic-i-hiperbeletristika> (tekst Jasmine Mihailević Pavić i hiperbeletristika)
- [15] *Rečnik književnih termina*. – Beograd: Nolit, 1992.
- [16] Popović, Tanja: *Rečnik književnih termina*. – Beograd: Logos Art, 2007.
- [17] Pavlović, Miodrag, *Priručnik za nastavnike – Književnost za IV razred gimnazije*. – Podgorica: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, 2009, str. 167.
- [18] T. Strehovac (2007), prema Grosman, Meta: *U obranu čitanja, čitatelj i književnost u 21. stoljeću*. – Zagreb: Algoritam, 2010.
- [19] Pavlović, Miodrag, *Priručnik za nastavnike – Književnost za IV razred gimnazije*. – Podgorica: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, 2009, str. 166.
- [20] Pavlović, Miodrag, *Priručnik za nastavnike – Književnost za IV razred gimnazije*. – Podgorica: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, 2009, str. 171. i 172.
- [21] <http://www.eastgate.com/people/Joyce.html>

Nađa DURKOVIĆ

NEW APPROACHES TO READING IN LITERATURE TEACHING –
READING OF LITERARY WORKS IN THE ELECTRONIC FORM

Summary

Human need for reading is one of the most complex anthropological phenomena, which new media and technologies have made even more complex. Awareness of changes in reading habits and formats of reading create the situation where this phenomenon is more frequently studied with an interdisciplinary approach involving linguistics, literary science, history, sociology, pedagogy, psychology, philosophy, anthropology (cultural studies), neurobiology, library and information science. While a large group of book lovers are afraid that digital galaxy will overshadow Gutenberg's, others embrace new circumstances and habits and they try to point out many benefits of this new era, even when it involves reading of literature.

There is no doubt that in the twenty first century literary works will be read only by the readers who now successfully develop good reading literacy. This means that there are no surprises – here we already have an offer of traditional linear literature in the form of printed books but also in the form of new digital literature, which is now actively fighting for its recognition. Along with traditional reading habits, all readers should now develop new nonlinear reading habits and interactions with text, which is necessary for successful understanding of electronic or digital texts. Hypertext use, especially for all young people, has become a daily routine, while we still have very few studies about strategies for successful reading of digital texts.

The paper problematizes new conditions for forming reading habits and literary literacy in contemporary teaching of literature in elementary and secondary schools, by taking advantage of the digital age.

Key words: reading, reader, hypertext, new text processing, reading literacy, digital literacy